

УДК: 37.02

DOI:10.58494/esai.25(10).2025.31

*Исманова Нурлан Абдрасуловна,  
соц.н.к., доцент, ОшМУ  
Капаров Сыймык Жолчубаевич,  
магистрант, ОшМУ*

*Исманова Нурлан Абдрасуловна,  
к.соц.н., доцент, ОшГУ  
Капаров Сыймык Жолчубаевич,  
магистрант, ОшГУ*

*Ismanova Nurlan Abdrasulovna,  
candidate of social sciences,  
Associate Professor, Osh State University  
Kaparov Gordon Zholchubaeovich,  
master's student, Osh State University*

## **ЭРТЕ ЖАНА МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫН СҮЙЛӨӨ ӨНҮГҮҮСҮНҮН БУЗУЛУШУНУН ТҮРЛӨРҮ**

**Аннотация.** Илимий макалада эң маанилүү психикалык функциясы катары кеттин маңызын ачып, анын жогорку психикалык процесстердин калыптанышындагы жана инсандын өнүгүүсүндөгү ролун ачып берет. Кеттин бузулушуна, алардын пайда болуу себептерине, классификациясына жана логопедиялык жардамдын маанисине өзгөчө көңүл бурулат. Макалада балдардын сүйлөө бузулуштарын системалаштырууга клиникалык-педагогикалык жана психологиялык-педагогикалык мамилелер баяндалат. Сүйлөө бузулуштарын эрте аныктоонун жана оңдоонун зарылчылыгы, ошондой эле өзгөчө билим берүү муктаждыгы бар баланын сүйлөө жана психикалык өнүгүүсү үчүн эффективдүү шарттарды түзүүдөгү логопед менен педагогдун ролу каралды.

**Түйүндүү сөздөр:** кеп, логопедия, кеттин бузулушу, классификация, коррекция.

## **ТИПЫ НАРУШЕНИЙ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ РАННЕГО И ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

**Аннотация.** В представленной работе раскрыта сущность речи как важнейшей психической функции человека, ее роль в формировании высших психических процессов и развитии личности. Особое внимание уделено речевым нарушениям, их причинам, классификации и значению логопедической помощи. Описаны клинико-педагогические и психолого-педагогические подходы к систематизации речевых нарушений у детей. Подчеркивается необходимость раннего выявления и коррекции речевых расстройств, а также роль логопеда и педагога в создании условий для эффективного речевого и психического развития ребенка с особыми образовательными потребностями.

**Ключевые слова:** речь, логопедия, речевые нарушения, классификация, коррекция.

## **TYPES OF SPEECH DEVELOPMENT DISORDERS IN CHILDREN OF EARLY AND PRESCHOOL AGE**

**Annotation.** The presented work reveals the essence of speech as the most important mental function of a person, its role in the formation of higher mental processes and personality development. Particular attention is paid to speech disorders, their causes, classification and the importance of speech therapy. Clinical-pedagogical and psychological-pedagogical approaches to the



*systematization of speech disorders in children are described. The need for early detection and correction of speech disorders, as well as the role of a speech therapist and teacher in creating conditions for effective speech and mental development of a child with special educational needs are emphasized.*

**Key words:** *speech, speech therapy, speech disorders, classification, correction.*

Сүйлөө-адамга гана мүнөздүү болгон эн маанилүү психикалык функция. Сүйлөө байланышынын аркасында бир адамдын ан-сезиминде дүйнөнүн чагылышы дайыма толукталып жана байып турат, ал коомдук ан-сезимде чагылдырылат, адамзаттын бардык коомдук-өндүрүштүк жана маданий ишмердүүлүгүнүн жетишкендиктери менен байланыштырылат. Демек, сүйлөө тигил же бул тил аркылуу жүзөгө ашырылуучу коммуникативдик функциянын негизи болуп саналат. Ушунун аркасында биз Л.Толстойдун жана Э. Хемингуэйдин прозаларын, А. Пушкиндин жана В. Шекспирдин ырларын кабылдайбыз, Д. Менделеевдин жана А. Эйнштейндин теориялык мурастарын колдонобуз.

Кептин жана анын семантикалык бирдигинин негизинде-сөздөр кабылдоо, элестетүү, эс тутум сыяктуу психикалык процесстерди калыптандырат жана өнүктүрөт. Выготский, деп жазган: "оозеки тилдин өнүгүшү, балким, жүрүм-турумдун калыптануу механизмдин издөө жана бул кубулуштарга карата мамилени салыштыруу үчүн эң ыңгайлуу көрүнүш. шарттуу рефлексстер жөнүндө окутууга мүнөздүү, аларга психологиялык мамиле. Тилди өнүктүрүү, биринчи кезекте, баланын маданий жүрүм-турумунун эн маанилүү функцияларынын бири калыптанып, анын маданий тажрыйбасынын топтолушунун негизин түзгөн окуяны билдирет" [1; 2, 23-б].

Кеп баланын жалпы психофизикалык өнүгүү процессинде пайда болот. Нормалдуу кепти калыптандыруу шарттарына кадимки БНС, нормалдуу угуунун жана көрүүнүн болушу жана бала менен чоңдордун Активдүү сүйлөө байланышынын жетиштүү деңгээли кирет [б, 56-б].

Баланын угуусу сакталып калган, интеллектти бузулбаган, бирок сүйлөөдө олуттуу бузулуулар болгон, алар анын бүткүл психикасынын калыптанышына таасирин тийгизбей койбогон учурларда, анормалдуу балдардын өзгөчө категориясы — сүйлөөсү бузулган балдар жөнүндө айтышат.

Сүйлөө бузулууларын изилдөө, алдын алуу жана коррекциялоо логопедия деген дефектологиянын тармагы менен алектенет (гректин λόγος, — сөз жана παιδεία, — тарбия, окутам). Логопедия тарыхый жактан акыл-эс жана конкреттүү түрдө адамдын сүйлөө ишмердүүлүгү, сүйлөө жана тил механизмдери жөнүндө билимдин интегративдик чөйрөсү катары калыптанган. Логопедиялык илимдин педагогикалык негиздери РАО МКПда проф. Р. Е. Левина жана анын кызматташтарынын эмгектеринде жана 1965-1980-жылдар аралыгында иштелип чыккан. Биздин өлкөдө логопедиянын калыптанышы М.Е. Хватцев, О. П. Правдина, Р. Е. Левина жана башка ысымдар менен да байланыштуу. Логопедиянын заманбап өнүгүү этабы сүйлөө бузулушунун ар кандай формалары жөнүндө илимий түшүнүктөрдү иштеп чыгуу, ошондой эле аларды жеңүүнүн натыйжалуу ыкмаларын түзүү менен байланыштуу [3,112-б].

Л.И. Белякова менен Е. А. Дикова белгилегендей, тили бузулган балдардын басымдуу бөлүгү жалпы билим берүү мектебинде окушат жана жыл сайын мындай балдардын саны өсүүдө. Логопед-патологиясы бар балдар окууда кыйынчылыктарга дуушар болушат. Логопедиянын негиздерин педагог билүүсү мындай балдарды окутуунун жана тарбиялоонун адекваттуу формаларын табуу үчүн зарыл [4, 330-б].

Кептин бузулушу-бул тилдик чөйрөдө кабыл алынган, сүйлөө менен баарлашууга толук же жарым-жартылай тоскоол болгон жана адамдын социалдык адаптациялануу мүмкүнчүлүгүн чектеген сүйлөө ченеминен клоненцияларды белгилөө үчүн жалпы термин. Эреже катары, алар сүйлөө психофизиологиялык механизмдеги аномалиялар менен



шартталган, жаш курагына ылайык келбейт, өз алдынча жеңе албайт жана психикалык өнүгүүгө таасир этиши мүмкүн. Аларды белгилөө үчүн адистер ар дайым бири-бирин алмаштыра бербеген ар кандай терминдерди колдонушат-кептин бузулушу, кептин кемтиги, кептин кемчилиги, кептин өнүкпөгөндүгү, кептин патологиясы, кептин бузулушу [3, 114-б].

Сүйлөөсү бузулган балдарга сүйлөөнүн коммуникативдик жана жалпылоочу (таанып-билүүчүлүк) функцияларынын бузулушун шарттаган, ар кандай көрүнүп турган психофизикалык бузулуулары бар балдар кирет. Өзгөчө муктаждыктары бар балдардын башка категорияларынан алар кадимки биологиялык угуу, көрүү жана интеллектуалдык өнүгүүнүн толук өбөлгөлөрү менен айырмаланат. Бул дифференциациялоочу белгилерди бөлүп көрсөтүү аларды олигофрения, психикалык өнүгүүсүнүн артта калуусу, сокур жана көрүүсү начар балдарда, Эрте балалык аутизми бар балдарда жана башкаларда белгиленген сүйлөө бузулууларынан ажыратуу үчүн зарыл [3, 115-б].

Сүйлөөнүн бузулушун шарттаган себептердин арасында биологиялык жана социалдык тобокелдик факторлору бар. Сүйлөөнүн бузулушунун өнүгүшүнүн биологиялык себептери негизинен жатын ичиндеги өнүгүү жана төрөт мезгилинде (түйүлдүктүн гипоксиясы, төрөт травмасы ж.б.), Ошондой эле төрөлгөндөн кийинки жашоонун алгачкы айларында (мээ инфекциясы, травма ж. б.) таасир этүүчү патогендик факторлор болуп саналат. Кандайдыр бир патогендик фактордун таасири астында пайда болгон сүйлөө бузулуулары өздөрү жок болуп кетпейт жана атайын уюштурулган логопедиялык коррекциялык ишсиз баланын андан аркы өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу кепти калыптандыруунун курактык өзгөчөлүктөрүнөн же тышкы чөйрөнүн шарттарынан (социалдык-психологиялык факторлор) келип чыккан патологиялык кептин бузулушу менен мүмкүн болгон кептик четтөөлөрдү нормадан айырмалоо керек [4, 331-б].

Социалдык-психологиялык тобокелдик факторлору негизинен балдардын психикалык жактан ажыроосу менен байланыштуу. Мектепке чейинки курактагы баланын бир эле учурда эки тилдик системаны өздөштүрүүсү, баланын кепти өнүктүрүүнү ашыкча стимулдаштыруусу, баланы тарбиялоонун жетишсиз тиби, педагогикалык кайдыгерлик, б.а. баланын сүйлөөсүн өнүктүрүүгө тийиштүү көңүл буруунун жоктугу, тегерегиндегилердин сүйлөө кемтиктери кепти өнүктүрүүгө терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Ушул себептердин натыйжасында балада сүйлөөнүн ар кандай тараптарынын өнүгүүсүнүн бузулушу байкалышы мүмкүн.

Сүйлөө бузулуулары бар балдар этиопатогенезге, сүйлөө кемтигинин клиникалык формасына, сүйлөө бузулушунун тереңдигине жана системалуу таралышына, милдеттерине, мазмунуна жана логопедиялык таасир этүү ыкмаларына жараша бир катар субкатегорияларга бөлүнөт. Баарлашуунун жана жалпылоонун тилдик каражаттарын пайдалануу мүмкүнчүлүгүн чектеген кептин ар кандай тараптарынын терең бузулушу башка жогорку психикалык функциялар — көңүл буруу, эс тутум, элестетүү, оозеки-логикалык ой жүгүртүү, эмоционалдык-эртүүлүк жана инсандык чөйрө ж.б. тарабынан өзгөчө четтөөлөрдү пайда кылат, алар көбүнчө баланын бузулуу картинасын татаалдантат. Экинчи тартиптеги мындай четтөөлөрдүн сапаттык өзгөчөлүгү жана оордугу кептин бузулушунун формасы жана тереңдиги, ошондой эле патологиялык фактордун таасир этүү учуруна карата кеп системасынын жана баланын жүрүм-турумунун башка жогорку формаларынын жетилгендик даражасы менен байланышкан [3, 116-б].

Сүйлөөнүн бузулушунун заман бап классификациясы биринчи кезекте баштапкы бузулууларды айырмалоого багытталган. Балдардын жана өспүрүмдөрдүн сүйлөө бузулуулары ар кандай аспектилерде каралат:

- сүйлөө ишмердүүлүгүнүн жабыркашынын локалдаштыруу жана психофизикалык уюштуруу аспектинде (сенсомотордук деңгээл; маанилеринин жана маанилеринин деңгээли). Ушул негизде бир катар сүйлөө кемчиликтеринин экспрессия даражасы айырмаланат. Бул ыкма сүйлөөнүн бузулушун изилдөөдөгү нейропсихологиялык багытка



жакын жана мектеп жашындагы балдар менен өспүрүмдөрдүн комплекстүү изилдөөлөрүндө кеңири колдонулат;

- этиопатогенез жагында. Сүйлөөнүн бузулушунун органикалык жана функционалдык себептери жана мүнөздүү симптомдук комплекстери айырмаланат.

Учурда бул ыкма клиникалык-педагогикалык классификацияда кеңири колдонулуп келет.

**Оозеки тилдин бузулушу.** Сүйлөө фонациясынын бузулушу: афония, дисфония-үндүн жоктугу же бузулушу, брадилалия-патологиялык жактан жай сүйлөө темпи, тахилалия-патологиялык ылдам сүйлөө темпи, кекечтенүү-сүйлөө аппаратынын булчуңдарынын конвульсиялык абалы менен шартталган сүйлөөнүн темп-ритмикалык уюштурулушунун бузулушу, дислалия-нормалдуу угууда жана сүйлөө аппаратынын сакталган иннервациясында кептин айтуучу тарабынын бузулушу, ринолалия-сүйлөө аппаратынын анатомиялык-физиологиялык дефекттеринен улам үндүн тембринин жана үн бизнесинин бузулушу, дизартрия-сүйлөө аппаратынын жетишсиз иннервациясы менен кармалган, сүйлөөнүн сүйлөө тарабынын бузулушу.

Сүйлөөнүн структуралык-семантикалык таризделишинин бузулушу: алалия-мээ кабыгынын сүйлөө зоналарынын органикалык бузулушунан улам сүйлөөнүн жоктугу же өнүкпөгөндүгү, афазия-мээнин локалдык жабыркашынан улам сүйлөөнүн толук же жарым-жартылай жоголушу.

Жазуу тилинин бузулушу: дислексия (алексия)-окуу процесстеринин жарым-жартылай (толук) бузулушу, дисграфия (аграфия)-жазуу процесстеринин жарым-жартылай (толук) спецификалык бузулушу [7, 114-6].

Клиникалык-педагогикалык классификациянын он жагы, ал сүйлөөнүн бузулушунун түрлөрүн максималдуу айырмалоочу белгилерге негизделет, Логопедге комплекстүү ыкманын негизинде сүйлөө кемтигин анормалдуу өнүгүүнүн ар кандай формаларында квалификациялоого жана логопедиялык таасирди баланын жеке өзгөчөлүктөрүн максималдуу эске алуу менен ишке ашырууга мүмкүндүк берет [2, 57-6].

Ошол эле учурда келтирилген классификацияда системалуу мамиленин принциби эске алынбайт, ал системалык түзүлүшкө жана сүйлөөнүн ар кандай компоненттеринин системалуу өз ара аракеттенүүсүнө негизделет: анын үн (оозеки) тарабы, фонематикалык кабылдоо, лексика-грамматикалык түзүлүш, ошондой эле баланын психикалык өнүгүүсүнүн башка тараптары менен сүйлөө бузулууларынын өз ара байланышы [5, 115-6].

Логопедиялык илим жана практика азыркы учурда балдардын жамааты менен иштөө үчүн логопедиялык таасирдин мазмунун жана методдорун иштеп чыгуу зарылчылыгына жана сүйлөө өнүгүүсүнүн бузулушу бар балдарды окутууга жана тарбиялоого багытталган. 60-70-жылдары Рао МКПда лингвистикалык жана психологиялык критерийлердин негизинде психологиялык-педагогикалык классификация иштелип чыккан, алардын арасында кеп системасынын структуралык компоненттери; кептин функционалдык аспекти; Кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнүн катышы көбүрөөк эске алынат. Схемалык психологикалык классификация төмөнкүдөй:

- байланыштын тилдик каражаттарынын (сүйлөө компоненттеринин)бузулушу: фонетикалык-фонематикалык сүйлөөнүн өнүкпөгөндүгү( ФФН), б. а. фонемаларды кабыл алуудагы жана айтуудагы кемчиликтердин натыйжасында ар кандай бузулуулары бар балдарда эне тилинин айтылыш системасын калыптандыруу процесстеринин бузулушу;

- кептин жалпы өнүкпөгөндүгү (1-3 - дегээлдеги ОНР, кептин так эмес жалпы өнүкпөгөндүгү), ал кептин бузулушун бириктирет, б.а. балдарда ар кандай себептерден улам үн жана маанилик тараптарга тиешелүү кеп системасынын бардык компоненттеринин калыптанышы бузулган учурлар.

Сүйлөө ишмердүүлүгүндө баарлашуунун тилдик каражаттарын колдонуудагы бузуулар (коммуникативдик аспект): кекечтик, сүйлөө негативизм жана башкалар көрүнүштөрү.



### Корутунду

Социалдык-психологиялык тобокелдик факторлору негизинен балдардын психикалык жактан ажыроосу менен байланыштуу. Мектепке чейинки курактагы баланын бир эле учурда эки тилдик системаны өздөштүрүүсү, баланын кепти өнүктүрүүнү ашыкча стимулдаштыруусу, баланы тарбиялоонун жетишсиз тиби, педагогикалык кайдыгерлик, б.а. баланын сүйлөөсүн өнүктүрүүгө тийиштүү көңүл буруунун жоктугу, тегерегиндегилердин сүйлөө кемтиктери кепти өнүктүрүүгө терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Ушул себептердин натыйжасында балада сүйлөөнүн ар кандай тараптарынын өнүгүүсүнүн бузулушу байкалышы мүмкүн.

### Пайдаланылган адабияттар:

1. Исакова, Ч. Б. Кеп бузулууларына жалпы түшүнүк жана аларды классификациялоо // Вестник Исык-Кульского университета. – 2015. – No. 40-2. – P. 85-89. – EDN SUYFGM.
2. Коррекционная педагогика: Основы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии / Б.П.Пузанов, В.И.Селиверстов, С.Н.Шаховская, Ю.А.Костенкова; Под ред. Б.П.Пузанова. – М.: Издательский центр «Академия», 1998.
3. Лапшин В.А., Пузанов Б.П. Основы дефектологии. – М.: Просвещение, 1991.
4. Момунова, А. Н. Мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөрдүн социалдашуусунун психологиялык // Илим. Билим. Техника. – 2024. – No. 2(80). – P. 330-335. – DOI 10.54834/vi2.423. – EDN KKKXPP.
5. Специальная дошкольная педагогика: Учебное пособие/ Е.А.Стребелева, А.Л.Венгер, Е.А.Екжанова и др.; Под ред. Е.А.Стребелевой. – М.: Издательский центр «Академия», 2002.
6. Специальная педагогика/ Л.И.Аксенова, Б.А.Архипов, Л.И.Белякова и др.; Под ред. Н.М.Назаровой. – М.: Издательский центр «Академия», 2004
7. Бекембай Апыш. Тарбия назарияты. – Ош-1996.

